

Baltabaeva Gúlmira – QMU, Lingvistika qaraqalpaq tili qánigeligi

1-kurs magistrantı

Tilimizde óziniń rawajlanıw tariyxı boyınsha birqansha waqıtlar dawamında bir-biri menen birigip qalıplesken birneshe sózlerden quralǵan sóz dizbekleri bar bolıp, bunday sózlerdi frazeologiyalıq sóz dizbekleri dep ataymız. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri xalqımızdın sózlik qorında erte dáwirlerden baslap qollanılıp qalıplesip ketkenlikten sózdın ele de ótkirligin kórkemligin arttırıp otıradı. Bul sıyaqlı sóz dizbekleri xalıq awızeki dóretiwshiliginiń ólmes miyrasları bolǵan dástanlarda jiyy ushırasadı. Dástan tiliniń emocional, ekspressivlik tásirsheńligin arttırıp otıradı.

Sonday-aq, qaraqalpaq folklorı basqa túrkiy xalıqlar qatarında óziniń bay folklorlıq miyrasları menen ajralıp turadı. Olardıń kóp variantlılıǵı, basqa xalıqlardaǵı versiyaları, dástanlardın til ózgeshelikleri arnawlı izertlewlerdi talap etedi.

Qaraqalpaq til biliminde bul baǵdarda O.Bekbaulov, Q.Mambetnazarov [1.], Sh. Abdinazimov [2.], X.Tolıbaevlardın [3.] miynetlerinde izertlengen. Degen qaraqalpaq folkloristikasında dástanlar tili elede izertleniwi zárúr máselelerdin biri bolıp tabıladı. Dástanlardın tili túrli leksikalıq hám frazeologiyalıq birliklerge bay bolıp, bunday frazeologizmler dástan tiliniń kórkemligin, orazlılıǵın arttıradı.

Til biliminde A.Pirniyazova [4.23], B.Yusupova [5.179], G.Aynazarovalardıń [6] miynetlerinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri hám olardıń izertleniwi, qollanılıw ózgeshelikleri boyınsha áhmiyetli maǵlıwmatlar berilgen.

“Sháryar” dástanınıń tilinde adamnıń dene múshelerine sonıń ishinde “kóz” koncepti menen baylanıslı frazeologizimler kóp ushırasadı. Kóz ulıwma turkiylik sóz bolıp, kóz somatizimi tiykarında júzden artıq ulıwma turkiylik sóz dizbekleri qalıplesken. Bul tuwralı A.Isaev izertlewlerinde maǵlıwmatlar berilgen [7.].

Biz bul maqalada “Sháryar” dástanında somatikalıq frazeologizmlerdin qollanılıw ózgesheliklerine toqtalıp ótemiz.

Dástanda kóz koncepti insannıń ishki dúnyasın kewil kúyin, sezimlerin súwretlewde xızmet etedi. Tiykarınan bunday frazeologiyalıq sóz dizbekleri strukturalıq jaqtan atlıq+feyl formasında eki yamasa úsh komponentli túrde qollanıladı:

1. Patsha shikarǵa ya atlanısqa ketse, ya shikarǵa kóp eglense, ol nashar tolǵatıp tuwaǵoysa, ya ózine ya balasına zıyan eteǵoya ma, soǵan kózqulaq bolayın, oti bolsa

jaǵayın, kúli bolsa alayın, xızmetinde bolayın dep xızmetkerlikke kelatırǵan appaq mamań,-dedi [8. 229].

Berilgen mısaldadı kózqulaq bolıw frazeologiyalıq sóz dizbegi qaraw, qarawıllap ǵamxorlıq etiw, hal-ahwalına qarap turıw degen mánilerde qollanılıp, dástannıń tillik sheberligin jáne de bayıtıp bergen.

2. –Ya, shıraǵım, nemdi soraysań, bizdi xan Zárepshe jiberdiǵo, toqqız xanımnıń ústine alǵan bir nasharım bar edi. Anıń sagız ay on kúni toldı. Shına kóz bol, otın jaq, kúlin al, xızmetinde bol dep edi, Gúlsharaǵa ket dep edi [8. 229].

Al, mına qatarlarda berilgen kóz bol frazeologizmi aldınǵı kózqulaq frazeologizminiń qısqartılǵan forması bolıp, dástan tiliniń ıqshamlıǵına sáykes túrde qollanılǵan.

3. Ballardıń diydarına kózi toymay tur edi, hár betinen posa alıp, mańlayınan jup súyip, irke almadı kókiregin, kózinen jasın tógedi [8. 242].

Bunda kózi toymay frazeologizmi arqalı Qaraman sárkardanıń turnaqqa zarlıǵın, kóktasqa súyewli turǵan balalardı kórip quwanış sezimlerin, emociyaların ashıp beriwde sheber paydalanılǵan.

4. Anda Anjim sóyledi: - Aǵamdı tawıp bermeseń, Meni kózge ilmeseń, Endi qayıtıp sóyleseń, Ústindegi párińnen, Birin qaldırmaı julaman [8. 281].

Joqarıda berilgen mısaldadı kózge ilmew frazeologizimi J.Eshbaevtıń sózliginde – mensinbew, adam esabına almaw mánilerinde berilgen [9. 97].

5. ... Sháryar salǵan qalanı úsh mártebe aylandı. Uzınlıǵı sháhardıń neshshe mezigil bar edi. Áne usı sháhardı, áne usı paxsanı besh mártebe aylandı, úsh mártebe oraldı, kóziniń qıyıǵın saladı, mamań turıp oyladı [8. 256].

Berilgen mısaldadı kóziniń qıyıǵın salıw frazeologizmi itibarlılıq penen gúzetiw, qaraw mánilerinde berilgen.

6. ... Ádalatlı bargaǵa jetti. Gúlshara kelin bolıp eńkeyip sálem bergen jerge keldi. Kózine ottay basıldı, tolǵaq payda bolǵanda toqqız qatınnıń etken qısmeti yadına tústi, bawrı mımday bosap ne bolǵanın bilmedi [8. 295].

Bul jerde dástan qáharmanlarınan biri Gúlsharanıń eline oralıwındaǵı eske túsiriwleri, kópten kórmegen bir nárseniń yamasa adamnıń qayıtıp kórgen waqıtları kózge ısıqlıǵı, qandayda bir waqıyanı erksiz eslewi stillik tárepten sheber ashıp berilgen.

Ulıwma alǵanda tilimizdiń bay frazeologiyalıq sóz quramı olardıń mánilik jaqtan kóp túrli bolıp keletuǵınlıǵın dálilleydi. Olardı arnawlı túrde úyreniw, klassifikaciyalaw zarúr. Somatikalıq frazeologizimler adamnıń dene múshe atamaları menen kelip hár qıylı sezim, is-háreket, minez-qulıq h.t.b bildiredi. Sháryar dastanındaǵı somatikalıq frazeologizimlerden bir ǵana kóz sózine baylanıslı birqansha

frazeologizimlerge mısallar keltirdik. Usı kóz sózinen adamnıń sezimin, emociyasın bildiretuǵın kóplegen frazeologiyalıq dizbeklerdiń bar ekenligin kóriwimizge boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Bekbaulov O., Mambetnazarov Q. Qaharmanlıq dástanlardagı ózlestirme sózlerdiń túsinigi.– Nókis: Bilim, 1992.
2. Abdinazimov Sh.N. «Qırq qız» dástanınıń leksikası: filol. i. kand. ...diss. - Nókis, 1992.;
3. Tolibaev X. Qaraqalpoq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref. – Nukus, 2022.
4. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
5. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: Tafakkur bo‘stoni, 2020.
6. Г.Айназарова. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис. Қарақалпақстан.2020.
7. Исаев А. Древннетюрские соматические фразеологизм// Труды СамГУ, новая серия. № 277. Вопросы фразеология. VII.-Самарканд, 1976,-С, 212-220
8. *Sháryar dastanı. Jumabay jiraw Bazarov variantı. Qaraqalpaq folklorı 11-tom, Nókis, 2009.*
9. Eshbaev J. «Qaraqalpaq tiliniń qisqasha frazeologiyalıq sózligi» Nókis 1985.